

Danuta K o p e r t o w s k a (Kielce)

SYNONIMICZNE NAZWANIA CENTRALNYCH OSÓB BETLE-JEMSKIEJ STAJENKI

Informacje wstępne

Materiał badawczy do rozważań stanowią teksty polskich kolęd¹⁾. Do analizy wybrałam te bożonarodzeniowe pieśni, które znane są współcześnie w Polsce i śpiewane w kościołach oraz w domach²⁾ na przełomie roku: koniec grudnia – styczeń³⁾. Zestaw tekstów składa się z 24 kolęd, a oparty został na wynikach ankiet oraz wywiadów i luźnych rozmów z osobami w różnym wieku⁴⁾, obejmując terytorialnym zasięgiem Kielce oraz wybrane miasta i wsie byłego województwa kieleckiego⁵⁾.

Wśród wybranych pieśni są zarówno teksty stare (siedemnasto-, osiemnastowieczne), jak i nowsze (z XIX – XX wieku); utwory krótkie, kilkuzwrotkowe i dłuższe (do kilkunastu strof), z najrozmaitszymi (słownymi, rytmicznymi, melodycznymi) modyfikacjami⁶⁾.

W polskich kolędach występuje szereg różnych postaci. Część z nich funkcjonuje bezimiennie. Należą tu przede wszystkim *pasterze*, *pastuszkowie* oraz *aniołowie*, *anioły* // *anieli*, *niebieskie duchy* (*duchowcie*). Są obecni w większości polskich kolęd, występując w nich zawsze grupowo i dość licznie. W trzyosobowej natomiast grupie pojawiają się w stajence betlejemskiej królowie: *Kasper*, *Melchior* i *Baltazar*, jednak nie pod własnymi imionami, lecz albo jako *Trzej Królowie* (najczęściej), albo *Królowie* (*Króle*), *Monarchowie*, *Mędracy*, *Mędracy Świata*. Znamiennym przykładem tekstu odnoszącego się do wszystkich zasygnalizowanych wyżej zbiorowości, jest

¹⁾ Por. definicję słownikową: *kolęda* „pieśń ludowa o narodzeniu Jezusa Chrystusa, śpiewana zwykle w okresie świąt Bożego Narodzenia“ (z łac. *calendae* = pierwszy dzień miesiąca) Słownik języka polskiego, pod red. W. Doroszewskiego, t. I – XI, Warszawa 1958 – 1968; zob. tam t. III, s. 817. Por. też: J. Miodek, Słownik Ojczyzny polszczyzny, opracowanie: M. Zaśko-Zielińska i T. Piekot, wyd. I, Wrocław 2002; zob. tam s. 321: hasło kolęda.

²⁾ W ścisłym gronie rodzinnym lub w kręgu poszerzonym o przyjaciół i bliskich znajomych.

³⁾ Czas śpiewania kolęd jest w Polsce nadal bardzo zróżnicowany: tylko w wigilijny wieczór i święta Bożego Narodzenia, od Wigilii do Trzech Króli (6 I), od Wigilii do Matki Boskiej Gromnicznej (2 II). Kolejność przedstawiona została w układzie frekwencyjnym malejącym.

⁴⁾ Od małych dzieci począwszy.

⁵⁾ Sporadycznie miejscowości z terenu Śląska i południowej Małopolski.

refren. W kolędzie „Dzisiaj w Betlejem”⁷⁾ ma on postać szeregu prostych zdań oznajmujących:

||: *Chrystus się rodzi,*
Nas oswobodzi,
Anieli grają,
Króle witają,
Pasterze śpiewają,
Bydłeta kłękają,
Cuda, cuda ogłaszają. :||

Zaś w kolędzie „Do szopy” występujące w zdaniach czasowniki mają formę rozkazników:

||: *Śpiewajcie aniołowie,*
Pasterze grajcie Mu,
Kłaniajcie się królowie,
Nie budźcie Go ze snu. :||

Trzy centralne postaci Świętej Rodziny występują pod imionami własnymi: *Maryja*, *Jezus*, *Józef*. Jedynie ostatnia z wymienionych osób nie ma w kolędach nazw synonimicznych, a imię *Józef* poprzedzane bywa czasem przymiotnikiem *święty* (rzadziej usytuowanym w postpozycji: *Józef święty*, obocznie z wyrażeniem *Józef stary*). Natomiast *Maryja* i Jej Syn funkcjonują w kolędowych tekstach pod wieloma nazwami. Ekwiwalencja synonimiczna jest tu bogata i zróżnicowana.

Synonimiczne odpowiedniki imienia Jezus

Jednak zanim będzie mowa o synonimach, słów kilka o imieniu Bożego Syna. Antroponim *Jezus* występuje w polskich kolędach w trzech formach. Jest to uzależnione od pełnionej w zdaniu funkcji. Jako podmiot i dopełnienie (11 użyć) ma on formę podstawową *Jezus* (z odpowiednimi oczywiście końcówkami fleksyjnymi). Por. przykłady z podmiotowym użyciem:

*J e z u s malusieńki*⁸⁾ / *Leży wśród stajenki,* /
Płacze z zimna, nie dała Mu / Matula sukienki...
 (z kol. „Jezus malusieńki”),

Oto leżący / Przed nami, śpiący / W promieniach / J e z u s mały.

⁶⁾ Tekstowa znajomość jest u większości rozmówców i ankietowanych dość ograniczona, choć cieszą wyjątki; smuci natomiast fakt, iż śpiewanie kolęd bywa coraz częściej zastępowane słuchaniem nagrań.

⁷⁾ Tytuły kolęd to najczęściej słowa pierwszego wersu (rzadziej dwóch wersów) danej pieśni. Przy cytatach w tekście artykułu podaję tylko początkowe wyrazy, pełne tytuły przytoczone są natomiast w Rozwiązaniu skrótów.

⁸⁾ Znakiem / oddzielane są poszczególne wersy wierszowanych tekstów.

...Mądrość mądrości, / Światłość światłości, / Jezus to Bóg wcielony.

(z kol. „Mizerna, cicha”),

...Bo ten Jezus z nieba dany / Weźmie nas między niebiany...

(z kol. „Z narodzenia Pana”)

i konteksty z użyciem dopełnieniowym⁹⁾:

Pójdźmy też i my (2 razy) / Przywitać Jezusa ...

(z kol. „Dzisiaj w Betlejem”),

Jezusa Narodzonego wszyscy witajmy...

(z kol. „Jezusa Narodzonego”),

Dam ja Jezusowi słodkich jagódek,

Pójdę z Nim w Matuli serca ogródek. (...)

(z kol. „Lulajże, Jezuniu”),

...Przed Jezusem biją czołem, / Składają ofiary...

(z kol. „Mędrzy świata”),

Widzieliśmy maleńkiego / Jezusa narodzonego...

(z kol. „Pasterze mili”),

Pójdźmy wszyscy do stajenki, / Do Jezusa i Panienki...

(z kol. „Pójdźmy wszyscy”).

Inną natomiast formę przybiera, gdy pełni funkcję wołacza. Mamy tu dwie konstrukcje: prostą (bo skróconą) *Jezu*¹⁰⁾ (użyta czterokrotnie):

Przyjmij, Jezu, na kolędę te nasze dary...

(z kol. „Jezusa Narodzonego”),

Dam ja ci słodkiego, Jezu, cukierka,

Rodzynków, migdałków z mego pudełka.

(z kol. „Lulajże, Jezuniu”),

Witaj, Jezu ukochany / Od patryjarchów czekany (...)

Witaj, Jezu nam zjawiony, / Witaj, dwakroć narodzony...

(z kol. „Pójdźmy wszyscy”).

⁹⁾ Posłużyłam się tu tradycyjną klasyfikacją składniową, nie wdając się w niuanse interpretacji i zaszerogowań współczesnych (często dyskusyjnych lub wręcz nieprecyzyjnych).

¹⁰⁾ Jest to jedynie początkowa część podstawowej formy *Jezu[s]*, z możliwością traktowania wygłosowego -u jako fleksyjnej końcówki wołacza, podobnie jak w formach imiennych typu *Józi-u, Mieci-u, Stasi-u...* (od spieszczeń *Józi-o, Mieci-o, Stasi-o...*).

Pełną formę wołacza (*Jezusi-e*) spotkać można w tekstach pastorałkowych, przykładowo:

O, Jezusi e Nazareński, królu żydowski...

czy w dość frywolnym kontekście:

Jezusi e, Jezusi e, / Są plamy na obrusie, / Trza je prac...

oraz rozbudowaną *Jezuniu* w pierwszej strofie kolędy „Lulajże, Jezuniu”:

*Lulajże, Jezuniu, moja Perełko, / Lulaj, ulubione me
Pieścidelko.*

i z wielokrotnym¹¹⁾ użyciem w refrenie tejże pieśni:

*Ref. Lulajże, Jezuniu, lulajże, lulaj, / A Ty Go Matulu w płaczu
utulaj.*

Formę mianownikową można jedynie wydedukować na podstawie polskich potocznych struktur imiennych, zatem **Jezunio* (jak hipokorystyka *Jasiunio // Jasienio, Krzysiu, Władziu...*) lub **Jezuń* (jak występujące w mojej kartotece z badań ankietowych nad imiennictwem noworodków w Kielcach przykłady spieszczzeń: *Miruń, Piotruń, Wojtuń...* od imion *Mirostów, Piotr, Wojciech...*)¹²⁾.

W analizowanych kolędach występuje też deminutyw *Jezusek*, utworzony formantem *-ek* od podstawy *Jezus*. Ma to miejsce w jednej z tych strof kolędy „Lulajże, Jezuniu”, które zaczynają się od słów „*Dam ja...*”¹³⁾:

*Dam ja Jezusko w i suszonych gruszek,
Matuni kochanej mleka dzbanuszek.*

Jeśli chodzi o synonimiczne odpowiedniki imienia *Jezus*, to należą one nie tylko do najliczniejszych, ale też do najbardziej zróżnicowanych pod względem semantycznym i formalnym. Źródłosłów jest zarówno odproprialny, jak i odapelatywny. Zaczniemy od pierwszego z wymienionych źródeł. Nazw o takim rodowodzie nie ma zbyt wielu¹⁴⁾. W analizowanych tekstach są tylko trzy: *Chrystus, Emanuel, Mesjasz*. Dwie ostatnie mają w kolędach użycia jednostkowe, por. odpowiednie konteksty:

*Naprzód tedy niechaj wszędy / Zabrzmi głos wesoleści, /
Że postany, nam jest dany / E m a n u e l¹⁵⁾ w niskości...*

¹¹⁾ Kolęda ma bowiem kilkanaście zwrotek (ich liczba bywa w publikacjach różna).

¹²⁾ Nie mówiąc o często przez respondentów przytaczanym „spieszczeniu” *Kotuń* od wyrazu pospolitego *kot*.

¹³⁾ Liczne strofy tej kolędy zaczynają się albo od słów „Lulajże, Jezuniu...”, albo „Dam ja...”.

¹⁴⁾ Trzeba tu wszakże mieć na uwadze, iż każde nomen proprium ma u swoich prapoczątków jakiś element apelatywny, co również poświadczają przytoczone przykłady (zob. cytowane niżej definicje słownikowe).

¹⁵⁾ *Emanuel* „wyraz hebrajski znaczący *Bóg z nami*; jest to imię symboliczne, nadane przez proroka Izajasza Mesjaszowi“ Słownik polszczyzny XVI wieku, pod red. M. R. Mayenowej, t. I – XXXII, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1966 – 2004; w przytaczanych tam cytatach używany wymiennie z nazwami *Mesjasz, Zbawiciel* (świata), *Wybawiciel* (zob. t. VI, s. 500 – 501). W Słowniku kościelnym łacińsko-polskim [który] wedle tekstu kilku słowników (...) spolszczył, ułożył i uzupełnił Ks. Dr A. Jougan (wyd. drugie, Marki 1948) mamy zapis: *Emmanuel, -is*, ‘nazwa Mesjasza’ (zob. s. 201).

(z kol. „W żłobie leży”),
*Poznali Go M e s y j a s z e m*¹⁶⁾ *być prawym,*
Narodzonym dzisiaj Panem łaskawym.
 (z kol. „Przybieżeli do Betlejem”).

Nazwa *Chrystus* wystąpiła w czterech następujących użyciach:

Anioł pasterzom mówił: / Chrystus się wam narodził /
W Betlejem...

(z kol. „Anioł pasterzom”),
Pójdźmy też i my (2 razy) / Przywitać Jezusa,
Króla nad króle (2 razy), / Uwielbiać C h r y s t u s a ...
 Ref. *C h r y s t u s się rodzi, / Nas oswobodzi...*

(z kol. „Dzisiaj w Betlejem”),
Gdy się C h r y s t u s rodzi / I na świat przychodzi, / Ciemna noc...
 (z kol. „Gdy się Chrystus”),

a także (w zestawieniu z imieniem) jako wyrażenie *Jezus Chrystus*:

W żłobie leży, któż pobieży / Kolędować Małemu, /
J e z u s o w i C h r y s t u s o w i / Dzisiaj nam zesłanemu.
 (z kol. „W żłobie leży”).

Bogato przedstawia się natomiast zasób synonimicznych nazw odapelatywnych. Ich charakterystyczną cechą jest odwoływanie się do najistotniejszych cech nazywanej osoby. Odniesienia te w przypadku Jezusa są – najogólniej rzecz ujmując – dwójakiego rodzaju. Dotyczą mianowicie usytuowania w czasie i przestrzeni (można by więc mówić o kręgu egzystencjalnym, człowieczym) oraz eksponowania cech szczególnych, „pozaziemskich” (zatem boskości, niezwykłości, predystynowania do określonej roli...).

Okazuje się, iż liczba onomastycznych struktur wyróżnionych tu zakresów jest zbliżona: 13 przykładów (*Dziecię, Dziecina, Dziecineńka, Dzieciątko, Dzieciąteczko; Mały, Maleńki, Maluchny, Malusieńki; Niemowlątko; Syn, Synek, Synaczek*)¹⁷⁾ oraz 15 (*Bóg, Bóstwo; Dziedzic; Król, Królewic; Nieogarniony, Nieskończony; Odkupiciel, też*

¹⁶⁾ *Mesyjasz* ‘pomazaniec boży (z hebr. *māszîah*); w judaizmie i religiach starożytnego Wschodu oczekiwany wybawiciel narodu wybranego, idealny władca; w chrystianizmie odkupiciel świata, za którego uważa się Jezusa’ *Słownik polszczyzny XVI wieku...* (o. c. w przyp. 15), t. XIII, s. 280 – 282. W *Słowniku kościelnym...* (o. c. w przyp. 15) jest natomiast zapis: *Messias, -ae, m.* (hebr. *maschiach*) = *Namaszczony, Pomazaniec, Mesjasz = Chrystus* (zob. s. 385).

¹⁷⁾ Pomijam cały szereg synonimicznych nazw typu: *Kwiatuszek, Peretka, Pieścidełko, Robaczek, Słoneczko...* itp.

Zbawca i *Zbawiciel*; *Osoba*; *Pan*, *Panicz*, *Panię*, *Paniąteczko*)¹⁸⁾. Znaczne są natomiast różnice w częstotliwości tekstowych użyć, odpowiednio: 46 i 65. Dla ilustracji przytaczam wybrane przykłady kolędowych kontekstów.

W pierwszej grupie największą częstotliwością użyć odznaczają się konstrukcje słowotwórcze oparte na temacie *dzieci-*; spośród 25 kontekstów por. przykładowo:

Wesołą nowinę, bracia, słuchajcie,

Niebiską Dziecinę ze mną witajcie.

(z kol. „Wesołą nowinę”),

Dziecinęńka kwili, / Matuleńka lili...

(z kol. „Jezus malusieńki”),

Cyt, cyt, cyt, wszyscy się już spać zabierajcie,

Mojego Dzieciątka nie przebudzajcie.

(z kol. „Lulajże, Jezuniu”),

Witaj Dzieciąteczko w żłobie, / Wyznajemy Boga w Tobie...

(z kol. „Pójdźmy wszyscy”).

Na podstawie słowotwórczej *mał-* // *mal-* utworzone zostały cztery synonimiczne nazwania, w łącznej liczbie ośmiu kontekstowych użyć, por. np.:

W żłobie leży, któż pobieży / Kolędować Małemu ...

(...)

My zaś sami z piosneczkami / Za wami pospieszymy, /

A tak tego Małenkięgo / Niech wszyscy zobaczymy.

(z kol. „W żłobie leży”),

Dam ja Małuchnemu piękne jabłuszko;

Matulu kochana, dam Mu serduszko.

(z kol. „Lulajże, Jezuniu”).

Formacja *Niemowl-ątko* wystąpiła w dwóch kolędach:

Cyt, cyt, cyt, niechaj już śpi me Niemowlątko,

Cyt, cyt, cyt, zasnęło niby Kurczątko.

(z kol. „Lulajże, Jezuniu”),

Panna nam powiła Boskie Dzieciątko,

Pokłonem uczciła to Niemowlątko.

(z kol. „Wesołą nowinę”).

Prosty budową synonim imienia Jezus: *Syn* ma 9 kontekstowych użyć, z których por. np.:

Widzieliśmy maleńkiego / Jezusa narodzonego, / Syna Bożego...

¹⁸⁾ Są też dwa synonimiczne nazwania w postaci zestawień: *Mądrość mądrości* i *Światłość światłości* (w kol. „Mizerna, cicha”).

(z kol. „Pasterze mili”).

Oprócz tej podstawowej formy mamy dwie konstrukcje pochodne *Syn-ek* i *Syn-aczek*, (po jednym użyciu):

Matusia truchleje, / Serdeczne łzy leje: /

<<*O, mój Synku, wola Twoja, / Nie moja się dzieje.*>>

(z kol. „Jezus malusieńki”),

Lili, lili, laj, mój wdzięczny Synaczku, / Lili, lili, laj, miluchny Robaczku.

(z kol. „Gdy śliczna Panna”).

W grupie drugiej do najczęstszych należą synonimiczne nazwy *Bóg* i *Pan* (po 22 użycia każda), przykładowo:

Oddajmy za złoto wiarę, czyniąc wyznanie,

Że to Bóg i człowiek prawy leży na sianie.

(z kol. „Jezusa Narodzonego”),

Któż to słyszał takie dziwy? / Tyś człowiek i Bóg prawdziwy.

(z kol. „Pójdźmy wszyscy”);

Potem i króle widziani / Cisną się między prostotą, /

Niosąc dary Panu w dani: / Mirrę, kadzidło i złoto.

(z kol. „Bóg się rodzi”),

Witajmy w żłobie Panna, / Wdzięczności złożmy dług.

(z kol. „Do szopy”).

Po trzykroć wystąpiły nazwania: *Król*, *Osoba* i *Zbawiciel*, zaś dwukrotnie: *Odkupiciel* i *Zbawca*; przytaczam po jednym cytacie:

...Wzgardzony, okryty chwałą, / Śmiertelny Król nad wiekami...

(z kol. „Bóg się rodzi”),

...Padniemy na twarz przed Tobą, /

Wierząc, żeś jest tą Osobą / Chleba i Wina.

(z kol. „Wśród nocnej ciszy”),

Narodził się Zbawiciel, / Dusz ludzkich Odkupiciel / Na ziemi...

(z kol. „Tryumfy”),

Gwiazda Zbawcę im ogłasza, / Nadzieją się cieszą.

(z kol. „Mędracy świata”).

Pozostałe synonimy to pojedyncze wystąpienia, wśród nich formacje patronimiczne *Dziedzic*, *Królewic*, *Panicz*, *Panię*:

Lili, lili, laj, wielki Królewicu, / Lili, lili, laj, niebieski Dziedzicu.

(z kol. „Gdy śliczna Panna”),

Cicho wietrzyku, cicho południowy,

Cicho powiewaj, niech śpi Panielcz nowy.

(z kol. „Gdy śliczna Panna”),

Patrzcie, jak biednie okryte / W żłobku P a n i ę znakomite...

(z kol. „Bracia patrzcie”);

hipokorystyczna forma *Paniąteczko*:

...Lili, lili, laj śliczne P a n i ą t e c z k o .

(z kol. „Gdy śliczna Panna”);

konstrukcja *Bóstwo* użyta przez Franciszka Karpińskiego (na początku XIX w.) w poetyckiej „Pieśni na Boże Narodzenie”, znanej współcześnie pod tytułem „Bóg się rodzi”:

B ó s t w o t o¹⁹⁾ razem zmieszało,

Z wieśniaczymi ofiarami.

Ref. *A Słowo Ciałem się stało*

I mieszkało między nami.

oraz struktury w postaci imiesłowów przymiotnikowych biernych *Niegarniony* i *Nieskończony* w kontekstach:

Panna rodzi Syna, / Boga prawdziwego, / Nie o g a r n i o n e g o ...

(z kol. „A wczora”),

*Ogień krzepnie, blask ciemnieje, / Ma granice Nie skoń-
c z o n y ...*

(z kol. „Bóg się rodzi”).

Część przedstawionych wyżej nazw występuje też w charakterystycznych zestawieniach, w większości dwuwyrazowych, jak chociażby *Boskie Dzieciątko*, *Król Niebieski*, *Syn Boży*...

...Panna nam powiła B o s k i e D z i e c i ą t k o ...

(z kol. „Wesołą nowinę”),

*Tryumfy Króla Niebieskiego / Zstąpiły z nieba
wysokiego...*

(z kol. „Tryumfy”),

*Widzieliśmy małego / Jezusa narodzonego, / Syna
B o ż e g o ...*

(z kol. „Pasterze mili”),

ale również wielowyrazowych, np. *Pan chwały wielkiej*, *Pan wszego stworzenia*... przykładowo w kołędzie „Anioł pasterzom”:

W Betlejem nie bardzo podłym mieście /

...Narodził się w ubóstwie / P a n w s z e g o s t w o r z e n i a (...)

¹⁹⁾ Chodzi o **bogate** dary (mirrę, kadzidło i złoto) Trzech Króli w przeciwieństwie do **ubogich** podarunków pasterzy.

Jaki Pan chwaty wielkiej / Uniżył się z wysoka...

Synonimiczne nazwy w postaci związków wyrazowych nie są tak częste jak formy pojedyncze. Pełnią jednak w kolędach takie same funkcje, wzbogacając ponadto nie tylko samo nazewnictwo osobowe, ale też stylistykę tekstów²⁰⁾.

Ekwiwalentne nazwy imienia Maryja

Imię Matki Boskiej ma zawsze formę *Maryja*. W analizowanym zestawie kolędowym występuje w sześciu spośród 24 kolęd. W czterech kolędach imienia tego użyto bez dodatkowych określeń, por. odpowiednie konteksty:

...Znaleźli Dziecię w żłobie, / Maryję z Józefem.

(z kol. „Anioł pasterzom”),

Czuwa Józef i Maryja, / Niechaj Boska ta Dziecina / W błogim spokoju śpi.

(z kol. „Cicha noc”),

Przed Maryją stają spotem, / Niosą Panu dary...

(z kol. „Mędrcy świata”),

...Powitajmy Maleńkiego / I Maryję, Matkę Jego.

(z kol. „Pójdźmy wszyscy”);

natomiast w dwóch pozostałych funkcjonuje ono jako człon nadrzędny zestawień *Maryja Panna* i *Maryja Dziewica*, por.:

Maryja Panna (2 razy) / *Dzieciątko piastuje /*

A Józef święty (2 razy) / *Ono pielęgnuje.*

(z kol. „Dzisiaj w Betlejem”),

Zrodziła Maryja Dziewica / Wiecznego Boga bez rodzica, /

By nas z piekła wybawił...

(z kol. „Tryumfy”).

Boża Rodzicielka nie ma tak wielu synonimicznych nazw jak Jej Syn, bo jedynie 13 form²¹⁾. Są one jednak ciekawe, zróżnicowane semantycznie i strukturalnie.

²⁰⁾ Różnym aspektom kolęd polskich i szerzej: słowiańskich poświęcona była zorganizowana w Krakowie międzynarodowa konferencja naukowa, a konferencyjne referaty i dyskusje opublikowane zostały w tomie: *Z kolędą przez wieki. Kolędy w Polsce i w krajach słowiańskich*, pod red. T. Budrewicza, S. Koziary, J. Okonia, Tarnów 1996.

²¹⁾ Znacznie większe bogactwo synonimicznych odpowiedników występuje w tekstach modlitewnych, o czym traktują m. in. publikacje: M. Karpluk, *Ze studiów nad językiem modlitw staropolskich: Godzinki*, [w:] *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*, pod red. M. Karpluk i J. Sambor, Lublin 1988; zob. tam s.103 – 132; t e j ż e : *W Maryjnym skarbcu polskiego Kościoła: Godzinki*, Ruch Biblijny i Liturgiczny XLVII, 1994, nr 1, s.17 – 32. M. Kucala, *Od Bogurodzicy do Madonny. Nazywanie Matki Boskiej w historii polszczyzny*, [w:] *O języku religijnym...* (zob. wyżej), s.133 – 143. Przedruk w zbiorze: M. K u c a ł a, *Polszczyzna dawna i współczesna*, Kraków 2000, s. 183 – 190.

Wszystkie przejęte zostały z warstwy apelatywnej języka, z wyeksponowaniem macierzyństwa Maryji i Jej panieństwa²²⁾. Jednowyrazowych synonimów jest siedem, z których pięć to formacje słowotwórcze oparte na temacie *mat-* (z pierwotnego **matь* → *mac'*), więc *Matka*, por. następujący kontekst:

*...Witaj dwakroć narodzony: / Raz z Ojca przed wieków wiekiem, /
Drugi raz z M a t k i człowiekiem.*

(z kol. „Pójdźmy wszyscy”);

a także formacje deminutywne *Mat-unia* i *Mat-usia* (po jednym użyciu):

*Dam ja Jezuskowi suszonych gruszek,
M a t u n i kochanej mleka dzbanuszek.*

(z kol. „Lulajże, Jezuniu”),

...M a t u s i a truchleje, / Serdeczne tzy leje...

(z kol. „Jezus malusieńki”)

oraz *Mat-ula*, w której sufiks *-ula* również ma charakter zdrabniający; por. trzy spośród czterech kontekstowych użyć:

...Płacze z zimna, nie dała Mu / M a t u l a sukienki...

(z kol. „Jezus malusieńki”),

*Dam ja Jezusowi słodkich jagódek,
Pójdę z Nim w M a t u l i serca ogródek.*

Ref. *Lulajże, Jezuniu, lulajże, lulaj, / A Ty Go, M a t u l u*, w płaczu utulaj.

(z kol. „Lulajże, Jezuniu”).

Mamy też w analizowanych kolędach opartą na strukturze *Matula* formę hipokorystyczną *Matul-eńka*:

Dziecineńka kwili, / M a t u l e ń k a lili...

(z kol. „Jezus malusieńki”).

Dwie pozostałe nazwy jednowyrazowe to *Panna*; por. dwa spośród czterech użyć kontekstowych:

A wczora z wieczora (2 razy) / Z niebieskiego dwora (2 razy)

Przyszła nam nowina (2 razy) / P a n n a rodzi Syna (2 razy)

(z kol. „A wczora”),

Którego zrodziła, Bogiem uznała / I P a n n a jak była, P a n n a została.

(z kol. „Wesołą nowinę”)

oraz konstrukcja deminutywna *Panienska* z odosobnionym użyciem:

Pójdźmy wszyscy do stajenki, / Do Jezusa i P a n i e n k i ...

(z kol. „Pójdźmy wszyscy”).

²²⁾ Uwzględniam tu również formację *Dziewica* użytą jako człon podrzędny zestawienia *Maryja Dziewica* (zob. wyżej odpowiedni kontekst).

Wśród czterech synonimicznych nazw w postaci dwuwyrazowych zestawień w dwóch z nich nadrzędnym członem jest forma *Matka* i również w dwóch forma *Panna*. Wyrażenie *Matka Jego* to przykład tzw. synonimii kontekstowej, por. jedno z dwóch kolędowych użyć:

*Znaleźli to Dziecię i Matkę Jego,
Tam idźcie, znajdziecie Syna Bożego.*

(z kol. „Wesołą nowinę”);

drugie wyrażenie: *Matka Święta* należy już do utartych, stałych (zwłaszcza w modlitwach i kolędach) połączeń wyrazowych, choć w analizowanym zestawie kolędowym wystąpiło tylko raz, por.:

*...A u żłóbka Matka Święta / Czuwa sama uśmiechnięta /
Nad Dzieciątka snem.*

(z kol. „Cicha noc”).

Forma *Panna* jest członem nadrzędnym zestawień *śliczna Panna* (jedno użycie) i *Panna Czysta* (trzy użycia). Pierwszy przykład to luźne, doraźne połączenie kontekstowe, por.:

*Gdy śliczna Panna Syna kołysała, / Z wielkim weselem tak Jemu
śpiewała...*

(z kol. „Gdy śliczna Panna”),

natomiast drugie występuje w polszczyźnie (od dawna do dziś) jako połączenie stałe, z ustaloną pisownią i szykiem; z trzech kolędowych użyć por. następujące:

*Prowadź mnie do stajenki, / Gdzie Dziecię złożone, /
To Dziecię z Panny Czystej / Na świat narodzone.*

(z kol. „O, Gwiazdo”)²³⁾.

Jak widać, synonimiczne ekwiwalenty jednowyrazowe i synonimy w postaci zestawień są ilościowo zbliżone (siedem i sześć), niewielkie dysproporcje dotyczą natomiast liczby kontekstowych użyć (odpowiednio: 12 i 9).

Podumowanie analiz. Wnioski

Artykuł miał na celu analizę językową dotyczącą synonimicznych nazw głównych postaci betlejemskiej stajenki. Wobec niewielu tekstowych przykładów z osobą św. Józefa oraz licznych wprowadzie wystąpień pasterzy // pastuszków czy aniołów // niebieskich duchów, ale zazwyczaj tłumnie i bezimiennie, też nazewniczego ubóstwa

²³⁾ W innych użyciach niż kolędowe synonimicznych nazwań Maryji jest o wiele, wiele więcej. Najczęściej (ale nie wyłącznie) są to konstrukcje dwu- lub wielowyrazowe; spośród ogólnie dziś znanych por. przykładowo: *Królowa Anielska // Królowa Aniołów, Królowa Korony Polskiej, Królowa Pokoju... Matka Boska // Matka Boża, Matka Kościoła... Matka Boska Gromniczna, Matka Boska Śnieżna, Matka Boska Zielna... Niepokalana, Orędowniczka, Poczyszycielka... Panna bez Skazy (Zmazy), Panna Przczysta...*

w odniesieniu do Trzech Króli rozważania onomastyczne skupiły się przede wszystkim na imiennictwie dwóch postaci: Jezusa i Maryji.

Materiał badawczy wyekscerpowany został z zestawu 24 znanych współcześnie w Polsce kołęd, tekstów pochodzących z różnych lat czterech ubiegłych wieków (z przewagą bożonarodzeniowych pieśni XIX stulecia), a jego analiza umożliwia przedstawienie określonych wniosków.

1. Imię *Jezus* funkcjonuje w kołędach w różnych formach (zróżnicowanych w zależności od pełnionej w zdaniu funkcji): *Jezus* (jako podmiot i dopełnienie, z odpowiednimi oczywiście końcówkami fleksyjnymi) oraz *Jezu* i *Jezuniu* (jako forma wołacza); oprócz hipokorystycznej (wydedukowanej) formy **Jezunio* mamy również deminutyw *Jezus-ek*.
2. Imię Matki Jezusa ma niezmiennie formę *Maryja*, również w wyrażeniach *Maryja Dziewica* i *Maryja Panna*.
3. Synonimiczne odpowiedniki imienia Jezus są liczne i strukturalnie zróżnicowane. Wśród 31 synonimicznych nazw znajdują się zarówno formy potoczne (typu *Dziecię*, *Dziedzic*, *Król*, *Mały*, *Pan...*), jak i wyszukane (np. *Dzecieńka*, *Maluchny*, *Nieogarniony*, *Synaczek...*); formy proste (w rodzaju *Bóg*, *Osoba*, *Syn...*) i słowotwórczo rozbudowane (np. *Bóstwo*, *Odkupiciel*, *Synek*, *Zbawca...*), też deminutywa (np. *Dziesina*, *Maleńki*, *Niemowlątko*, *Synek...*) czy formacje hipokorystyczne (np. *Dzieciąteczko*, *Malusieńki*, *Paniąteczko...*), a także patronimika (np. *Królewic*, *Panicz*, *Panię...*). Szereg synonimicznych nazw ma postać dwu- lub wielowyrazowych zestawień: luźnych, kontekstowych (np. *Boskie Dzieciątko*, *Król Niebieski*, *Panię znakomite*, *Pan chwały wielkiej...*) czy stałych związków wyrazowych, utrwalonych przez lata (wieki) użyć (w rodzaju *Boska Osoba*, *Boży Syn // Syn Boży*, *Pan Nieba // Pan Niebiosów*, *Pan Wielkiego Majestatu*, *Pan wszego stworzenia...*).
4. Nazwy-synonimy imienia Maryja zawierają się w trzech kręgach znaczeniowych: matka, panna, dziewica, z których pierwszy jest najbardziej zróżnicowany strukturalnie (*Matka*, *Matula*, *Matuleńka*, *Matunia*, *Matusia*), w grupie drugiej są dwie struktury (podstawowa *Panna* i deminutywna *Panienka*), trzeci zakres znaczeniowy reprezentuje synonim *Dziewica* (jako człon podrzędny zestawienia *Maryja Dziewica*). Wśród synonimicznych nazw w postaci wyrażen są zarówno luźne, doraźne zestawienia (*Śliczna Panna*, *Matka Jego*), jak i stałe, utarte związki wyrazowe (*Matka Święta*, *Panna Czysta*).
5. Synonimiczne nazwania nie tylko wzbogacają nazewniczy zasób, ale służą też urozmaiceniu stylistyki wypowiedzi, współtworzą charakterystyczny, niepowtarzalny klimat polskich kołęd.

Rozwiązanie skrótów

1. Zestaw kolęd

1. Ach, ubogi żłobie...	– Ach, ubogi żłobie, coś ja widzę w tobie
2. Anioł pasterzom...	– Anioł pasterzom mówił
3. A wczora...	– A wczora z wieczora, z niebieskiego dwora
4. Bóg się rodzi...	– Bóg się rodzi, moc truchleje
5. Bracia, patrzcie...	– Bracia, patrzcie jeno, jak niebo goreje
6. Cicha noc...	– Cicha noc, święta noc
7. Do szopy...	– Do szopy, hej! pasterze
8. Dzisiaj w Betlejem...	– Dzisiaj w Betlejem wesoła nowina
9. Gdy się Chrystus...	– Gdy się Chrystus rodzi i na świat przychodzi
10. Gdy śliczna Panna...	– Gdy śliczna Panna Syna kołysała
11. Jezusa Narodzonego...	– Jezusa Narodzonego wszyscy witajmy
12. Jezus malusieńki...	– Jezus malusieńki leży wśród stajenki
13. Lulajże, Jezuniu...	– Lulajże, Jezuniu, moja Perełko
14. Mędrcy świata...	– Mędrcy świata, monarchowie
15. Mizerna, cicha...	– Mizerna, cicha, stajenka licha
16. O, Gwiazdo...	– O, Gwiazdo Betlejemska
17. Pasterze mili...	– Pasterze mili, coście widzieli
18. Pójdźmy wszyscy...	– Pójdźmy wszyscy do stajenki
19. Przybieżeli do Betlejem...	– Przybieżeli do Betlejem pasterze
20. Tryumfy...	– Tryumfy Króla Niebieskiego
21. Wesołą nowinę...	– Wesołą nowinę, bracia, słuchajcie
22. Wśród nocnej ciszy...	– Wśród nocnej ciszy głos się rozchodzi
23. W żłobie leży...	– W żłobie leży, któż pobieży
24. Z narodzenia Pana...	– Z narodzenia Pana dzień dziś wesoły

2. Skróty wyrazów pospolitych

- kol. – kolęda
łac. – łacińskie
m. in. – między innymi
np. – na przykład
por. – porównaj
ref. – refren
tzw. – tak zwane
wyd. – wydanie
zob. – zobacz

Summary**Synonymic Names of Central Persons of Bethlehem Stable**

The theme of article are names of two main persons which occurs in 24 carols known and sung in modern times in Poland. Synonymic equivalents of names *Jesus* and *Mary* are numerous and both semantically and structurally differentiated. They also enrich the number of personal names and stylistically diversify texts of carols.